

THE METAMORPHOSES OF EMINESCU'S RECEPTION IN THE ROMANIAN CULTURE AREA

LES MÉTAMORPHOSES DE LA RÉCEPTION D'EMINESCU DANS L'ESPACE DE LA CULTURE ROUMAINE

METAMORFOZELE RECEPTĂRII LUI EMINESCU ÎN SPAȚIUL CULTURII ROMÂNEȘTI

Sorin IVAN

Facultatea de Științe Sociale, Politice și Umaniste
Universitatea Titu Maiorescu din București
(sorivan@gmail.com)

Abstract

Eminescu's reception has been passing through a whole series of metamorphoses, between the pole of mythicization and the pole of denigration. Built in a framework of an a priori superlative reception, the Eminescu Myth has been perpetuated and developed from one generation to another. The poet's contestation, started by his detractors in his lifetime, has generated a parallel process of demythicization and denial. In the mythicization-demythicization report, the apologetic excess generates, dialectically, the opposite reaction. Eminescu's reception must be a substantial one, emancipated by extremisms, either encomiastical or nihilist, through the attendance of his work, through the development of Eminescu's studies and of Eminescology as a whole. The printing of Eminescu's manuscripts and new biographical contributions are recent achievements which participate in this necessary process for Romanian culture.

Résumé

La réception d'Eminescu parcourt toute une série de métamorphoses, entre le pôle de la mythisation et celui du dénigrement. Construit dans un cadre de la réception à priori superlative, le mythe d'Eminescu s'est perpétué et s'est développé d'une génération à l'autre. La contestation du poète, commencée au cours de sa vie par ses détracteurs, a développé un processus parallèle de démythisation et négation. Dans le rapport mythisation-démythisation, l'excès apologétique génère, dialectiquement, la réaction contraire. La réception d'Eminescu doit être une réception substantielle, émancipée par des extrémismes soit élogieux, soit nihilistes, par la fréquentation de son œuvre, par le développement des études d'Eminescu et de l'étude de sa vie et de son œuvre dans son ensemble. L'impression des manuscrits d'Eminescu et de nouvelles contributions biographiques constituent des réalisations récentes qui participent à ce processus nécessaire à la culture roumaine.

Rezumat

Receptarea lui Eminescu parcurge o serie întreagă de metamorfoze, între polul mitizării și cel al denigrării. Construit într-un cadru al receptării aprioric superlative, Mitul Eminescu s-a perpetuat și dezvoltat de la o generație la alta. Contestarea poetului, începută de detractorii lui încă din timpul vieții, a dezvoltat un proces paralel de demitizare și negare. În raportul mitizare-demitizare, excesul apologetic generează, dialectic, reacția contrară. Receptarea lui Eminescu trebuie să fie una substanțială, emancipată de extremism, fie encomiastice, fie nihiliste, prin frecventarea operei sale, prin dezvoltarea studiilor eminesciene și a eminescologiei în ansamblu. Tipărirea

manuscriselor eminesciene și noi contribuții biografice constituie realizări recente care participă la acest proces necesar pentru cultura românească.

Key words: *Eminescu, the National Poet, myth, demythicization, denigration, Eminescology*

Mots-clés: *Eminescu, Poète National, mythe, démythisation, étude de la vie et de l'œuvre d'Eminescu*

Cuvinte-cheie: *Eminescu, Poetul Național, mit, demitizare, denigrare, eminescologie*

Mitul Eminescu

Încă din timpul vieții sale, Eminescu a fost învăluit, treptat, în aura unui mare poet, a geniului răătăcit printre muritorii de rând și privit cu admirație de către contemporani. Această receptare publică a crescut, în timpul perioadei de întunecare a poetului, pe fondul compasiunii față de nemilosul destin al acestuia, de suferințele și agonia lui prelungită pe scena vieții de-a lungul ultimilor ani. În timpul creșterii gloriei sale, din entuziasm față de geniul lui Eminescu, doi tineri scriitori, Delavrancea și Vlahuță, au contestat supremația poetului național de până atunci, Vasile Alecsandri, exaltând pe noul poet care apăruse la orizontul literaturii noastre și care se anunța a fi cea mai importantă voce a poeziei românești și unul dintre marii poeți ai lumii. În fața unei atari apariții și a atacului lipsit de eleganță al tinerilor dezlănțuiți în admirația lor pentru Eminescu, Bardul de la Mircești, marele poet al „Pastelurilor”, a răspuns cu noblețe, ca un adevărat boier al culturii române: „E unul care cântă mai bine decât mine? / Cu-atât mai bine țării și lui cu-atât mai bine. / Apuce înainte, ajungă cât mai sus, / La răsăritu-i falnic, se-nchină-al meu apus.” În studiul său din 1889, *Eminescu și poeziile lui*, Maiorescu afirmă, fără echivoc și în termeni elogioși, valoarea și poziția poetului în cadrul literaturii române, rolul lui în fundamentarea și edificarea poeziei românești moderne. Cuvintele lui Maiorescu sunt memorabile și profetice: „Acesta a fost Eminescu, aceasta este opera lui. Pe cât se poate omeneste prevedea, literatura poetică română va începe secolul al 20-lea sub auspiciile geniului lui, și forma limbei naționale, care și-a găsi în poetul Eminescu cea mai frumoasă înfăptuire până astăzi, va fi punctul de plecare pentru toată dezvoltarea viitoare a vestmântului cugetării românești.” (MAIORESCU, 2005, 645)

La moartea poetului, „Familia”, revista în care acesta debutase, dedică un întreg număr „memoriei sale neuitate”, iar Iosif Vulcan, cel care-l publicase pentru prima dată și-i schimbase numele din Eminovici în Eminescu, îi face un portret impresionant sub titlul „Eminescu a murit!”: „Națiunea mea, îmbracă doliu!... Literatura noastră, jelește!... Poezie română, plânge! Vi s-a dărâmat o columnă, vi s-a stins un luceafăr, vi s-a răpit o podoabă... Genialul poet Mihai Eminescu a încetat din viață. Nu ne-a venit neașteptată știrea aceasta, căci de timp îndelung cu palpitările inimii petreceam agonia poetului și cu răsufarea oprită citeam orice informație despre boala-i incurabilă; cu toate acestea acum, după ce catastrofa cumplită a izbucnit, când vedem că ceea ce a fost inevitabil a urmat, un fior ne cuprinde și-o jale adâncă ne stoarce lacrimi din ochi... A avut și el soarta celor mai mulți poeți mari. A făcut gloria națiunii sale, dar a fost și a rămas sărac, a trăit luptându-se cu lipse materiale și a murit în mizerie... Geniul lui nemuritor s-a stins într-un spital, într-o cameră obscură, părăsit de toți, fără să vie cineva a-i da cele din urmă mângâieri în starea-i nenorocită, fără să aibă un prieten care să-i ție lumina, când marele său spirit avea să părăsească corpul-lut, fără să se găsească o mână care să-i închidă pleoapele amorțite pentru totdeauna...”¹

Mult mai târziu, în 1957, Argezei evocă un moment din 1887, când, copil de șapte ani fiind, îl întâlnește pe Calea Victoriei pe marele poet, învăluit în aura enigmatică a geniului și a suferinței. Într-un text memorabil, un omagiu adus Poetului, pe care-l numește „Sfântul Preacurat al ghiersului românesc”, autorul *Cuvintelor potrivite* se legitimează în fața existenței și a lumii prin faptul că l-a

¹ *Eminescu a murit!*, *Familia*, nr. 26, 25 iunie-7 iulie 1889

întâlnit pe Eminescu, definindu-și identitatea prin această întâmplare fabuloasă a destinului. Iată câteva fragmente din evocarea argheziană: „A vorbi de poet este ca și cum ai striga într-o peșteră vastă... Nu poate să ajungă vorba până la el, fără să-i supere tăcerea. Numai graiul coardelor ar putea să povestească pe harpă și să legene din depărtare delicata lui singuratecă slavă. În toate veciile vizitate de atleții și bicicliștii filosofiei, el are vecia lui deosebită, închisă. Trebuie vorbit pe șoptite... Într-un fel, Eminescu e sfântul precurat al ghiersului românesc. Din tumultul dramatic al vieții lui s-a ales un Crucificat. Pentru pietatea noastră depășită, dimensiunile lui trec peste noi, sus și peste văzduhuri. Fiind foarte român, Eminescu e universal. Asta o știe oricine citește: cu părere de rău că lacătul limbilor nu poate să fie descuiat cu cheile străine. (...) Mă numesc unul din oamenii în viață care l-au văzut pe Eminescu în carne și oase. Eram copil de șapte ani. L-am zărit pe Calea Victoriei... Trecea prin public un om grăbit, fără să ocolească, impetuos. «Uite-l pe Eminescu!» – a spus cineva, cu un glas pe care-l ții minte. Se pare că poetul nu mai făcea parte din viața lui și că trăia o metempsihoză străină. Nu puteam ști atunci cine era să fie Eminescu și ar fi fost normal să-i uit numele auzit. E curios că nu l-am uitat. Mi-a rămas în ureche, o dată cu tonul de stupefacție și de compătimire, probabil, cu care a fost rostit. Mi-a rămas animat ca de o schiță de fum. Nu mă puteam gândi, atunci, că după 65 ani trecuți, voi evoca într-o pagină de tipar ceea ce începea să fie, încă de pe atunci, o amintire...” (ARGHEZI, 1960, 174-176). Apologia argheziană la adresa lui Eminescu cunoaște o nouă obiectivare într-un text datat 1960 (tableta *Eminescu*), la o sută zece ani de la nașterea poetului, într-o poetică geneză miologică: „Te întrebi de-i adevărat că s-a născut și el, ori de nu s-ar fi ivit, aproape mitologic, pe o furtună de tunete și trăznete lungi, din talazele mării, îndrăgite de Joe, tatăl lui de drept.” (ARGHEZI, 1983, 401). Omagiul liric culminează în recunoașterea Geniului ca atribut exclusiv al marelui poet la nivelul literelor noastre: „În literatura românească, Geniul e împărăția lui Eminescu, fiul biografic al unui fost minuscul, obscur târgoveț din Ipotești.” (Idem, 403). Arghezi îi dedică lui Eminescu și un poem, *Inscripție pe amfora lui* (1963): „Pășii încet, cu grijă tăcută, feții mei, / Să nu-i călcați nici umbra, nici florile de tei, / Cel mai chemat s-aline din toți și cel mai teafăr / Și-a înmuiat condeii de-a dreptul în luceafăr.”

În *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică* (1929), Iorga îl numește pe Eminescu, în capitolul pe care i-l dedică, „expresia integrală a sufletului românesc”. (IORGA, 1988, 169). G. Călinescu, marele biograf și exeget al lui Eminescu², îl definește prin sintagmele: „Poetul Național” (titlul capitolului dedicat poetului din *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*) și „Poetul Nepereche”. Ilustrul critic își încheie *Viața lui Mihai Eminescu* cu un pasaj memorabil, iconic pentru eminescologie, reper în istoria receptării poetului național: „Astfel se stinse în al optulea lustru de viață cel mai mare poet pe care l-a ivit și-l va ivi vreodată, poate, pământul românesc. Ape vor seca în albie și peste locul îngropării sale va răsări pădure sau cetate, și câte o stea va veșteji pe cer în depărtări, până când acest pământ să-și strângă toate sevele și să le ridice în țeava subțire a altui crin de tăria parfumurilor sale.” (CĂLINESCU, 2002, 219). Pentru Constantin Noica, Eminescu este „omul deplin al culturii românești”³, „un *uomo universale* în versiune românească” (NOICA, 2014, 131).

O cercetătoare italiană, Rosa del Conte, scrie o lucrare care va face epocă în istoria eminescologiei, cu titlul mai mult decât sugestiv: *Mihai Eminescu o dell'Assoluto*⁴. Dincolo de excepționalul demers hermeneutic pe care-l întreprinde asupra poeziei eminesciene, un act de recunoaștere și un elogiu în sine în fața „miracolului» Eminescu”, iese în relief analiza, încă în pagina de început a acesteia, un portret exemplar al poetului văzut ca exponent al unei spiritualități autohtone profunde, cu adânci rădăcini în timp și în spațiul spiritual al Răsăritului, ancorat, în același timp, în cultura și gândirea Occidentului. Iată fragmentul final al introducerii volumului: „Eminescu nu e o floare rară, desfăcută aproape prin miracol dintr-o sămânță adusă din întâmplare

² G. Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu*, 1933; *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. 1-5, 1934-1936; *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, 1941

³ Constantin Noica, *Eminescu sau Gânduri despre omul deplin al culturii românești*, Editura Eminescu, București, 1975

⁴ Rosa del Conte, *Mihai Eminescu o dell'Assoluto*, Società Tipografica Editrice Modenese, 1961

pe solul Daciei de suflarea vânturilor apusene: este un astru țâșnit din adâncurile cerurilor din Răsărit, ca mărturie despre o civilizație tânără și nouă, dar înrădăcinată într-un trecut de veche cultură și de severă tradiție. Ca și a *Luceafărului* său, și lumina lui a străbătut, înainte să ajungă până la noi, o cale lungă.” (DEL CONTE, 2003, 29).

O discuție aparte o comportă sintagma „Luceafărul poeziei românești” prin intermediul căreia se face referire cel mai adesea la Eminescu. Conform lui Antonie Plămădeală (1926-2005), fostul mitropolit al Ardealului, în textul *Pasiunea pentru Eminescu este pasiunea tuturor* (volumul *Basarabia*⁵), expresia îi aparține lui Miron Cristea, cel care avea să devină primul patriarh al României (1925-1939). În 1895, acesta și-a susținut, la Universitatea din Budapesta, teza de doctorat *Mihai Eminescu. Viața și opera. Studii asupra unor creații mai noi din literatura română* (sub numele Elie Cristea), unul dintre primele studii solide din exegeza eminesciană și prima teză de doctorat în materie. Sintagma în cauză este folosită de autor în cuprinsul lucrării, scrisă în limba maghiară.

Mai târziu, gânditorul Petre Țuțea îl definește pe Eminescu prin două formule superlative: „Românul Absolut”, „Sumă lirică de voievozi”. Iată o memorabilă apologie a poetului făcută de filosoful socratic al culturii și civilizației românești: „Eminescu, despre care Iorga spune că-i expresia integrală a națiunii române, iar Blaga că reprezintă «ideea platonice de român», e românul absolut. L-am definit eu: sumă lirică de voievozi.” (ȚUȚEA, 2009, 46).

Cioran însuși, care își revendică gândirea din capodopera eminesciană *Rugăciunea unui dac* („Întreaga mea gândire vine din *Rugăciunea unui dac*”, „Recunosc încă o dată: descind direct din *Rugăciunea unui dac*”), deploră în *Schimbarea la față a României* tarele psihologiei și civilizației românești, existența anistorică, lipsa de întemeiere, profunzime și intensitate a trăirii, superficialitatea, fragmentarismul și mediocritatea. Eminescu și geniul lui, care îl proiectează în universalitate și în transcendența spiritului, ne oferă însă șansa salvării din condiția noastră minoră și a renașterii în istorie, prin speranța în resursele spirituale ale poporului român. Diatriba amară privitoare la neîmplinirea istorică românească se întâlnește cu apologia ridicată marelui poet, văzut de unii ca un miracol, iar de alții drept quintesență a spiritului autohton: „Tot ce s-a creat până acum în România poartă stigmatul fragmentarului. Afară de Eminescu, totul este aproximativ. Nici unul nu ne-am lăudat cu el. Căci nu l-am declarat, cu toții, o excepție inexplicabilă printre noi? Ce a căutat pe aici acel pe care și un Buddha ar putea fi gelos? Fără Eminescu, am fi știut că nu putem fi decât esențial mediocri, că nu este ieșire din noi înșine, și ne-am fi adaptat perfect condiției noastre minore. Sântem prea obligați față de geniul lui și față de tulburarea ce ne-a vărsat-o în suflet.” (CIORAN, 1993, 78). Și tot Cioran, într-o scrisoare către Noica (datată 5 martie 1970), în aceeași linie sceptică și critică la adresa neamului românesc, victimă a istoriei, a destinului și a propriei neputințe, își mărturisește fără echivoc admirația față de Eminescu și credința că poetul este șansa reabilitării noastre ca popor în propriii ochi și în ochii lumii: „E de la sine înțeles că-ți împărtășesc admirația pentru acest geniu care nu încetez să mă mir că a putut să apară printre noi. M-aș exprima chiar mai dur decât tine: fără Eminescu, neamul nostru ar fi neînsemnat și aproape de disprețuit...” (CIORAN, 2014, 311). În altă parte, autorul *Îndreptarului pățimaș* mai spune: „Eminescu este unul dintre marii scriitori ai lumii, greu traductibil însă. «Păcatul» e al limbii române, frumoasă și melodioasă, prin însăși esența ei.”⁶

Fragmentele și definițiile de mai sus sunt câteva dintre aprecierile critice emblematice, aparținând unor nume de prestigiu ale culturii românești, care au edificat, în timp, și l-au consolidat Mitul Eminescu. Lor li se adaugă altele, lansate, în special, prin intermediul istoriei și criticii literare ori prin diverse alte scrieri, poezie, proză, eseu, articole din presa culturală etc. În general, fiecare scriitor, dintre cei notabili, dar nu numai, a simțit nevoia să se raporteze la Eminescu ca la modelul absolut al creatorului. În aceste exerciții de admirație, unii au spus vorbe memorabile, care, pe lângă contribuția fundamentală a istoriei și criticii literare, au îmbogățit domeniul eminescologiei

⁵ Antonie Plămădeală, *Basarabia*, Tipografia Eparhială Sibiu, Sibiu, 2003

⁶ Apud Mihai Cimpoi, *Cioran : eminescianismul „culmilor disperării”*, *Caiete Critice*, nr. 7, 2011, p. 30

și au influențat procesul receptării publice. Astfel că, început încă din timpul vieții poetului, prin admirația contemporanilor, consacrat la nivelul criticii literare de cea mai autorizată voce a epocii, Maiorescu (*Direcția nouă în poezia și proza română*, 1872, *Eminescu și poeziile lui*, 1889), dezvoltat prin contribuțiile critice care au urmat, Mitul Eminescu a crescut și s-a perpetuat de-a lungul istoriei literaturii române moderne și contemporane până în zilele noastre. Astăzi, Eminescu rămâne simbolul cel mai înalt al culturii și spiritualității românești, mitul lui rezistând timpului, în ciuda tuturor vicisitudinilor culturale ori ideologice ori a seismelor revizuirilor de ordin axiologic și estetic. O probă semnificativă a actualității Mitului Eminescu o constituie faptul că, la inițiativa acad. Eugen Simion și cu susținerea Academiei Române, ziua de naștere a poetului (15 ianuarie) a fost declarată prin lege (Legea nr. 238 din 7 decembrie 2010) „Ziua Culturii Naționale”. Situația culturii românești sub auspiciile lui Eminescu reprezintă un act simbolic pentru identitatea noastră spirituală și deschiderea ei spre universalitate. Mitul Eminescu este un mit fondator al României moderne, conturat de Maiorescu, pe baza căruia s-a dezvoltat și a evoluat întreaga cultură românească de-a lungul secolului al XX-lea.

Mitul Eminescu a constituit, în timp, cadrul de manifestare a majorității judecăților de valoare la adresa poetului, în domeniul istoriei și criticii literare, al literaturii, dar și la nivelul receptării generale. Mitul a impus un model de abordare care a fost asumat și continuat în noi forme și metamorfoze. Judecățile critice exprimate prin formule memorabile au intrat în conștiința literaturii și în mentalul colectiv. Actul exegetic și cel al receptării s-au situat sub tendința unui mimetism critic, de perpetuare a judecăților anterioare, clasicizate, și de generare a unora noi, esențializate prin alte definiții superlative. Pe fondul acestei receptări, geniul eminescian a început să acopere și alte domenii decât poezia. În percepția publică, pe lângă cel mai mare poet, Eminescu a devenit și cel mai mare gazetar, cel mai mare prozator, gânditor politic, filosof, om de știință, economist, un geniu universal, un *homo universalis* modern, cum, de altfel, îl numise Noica (v. *supra*), care acoperea largile teritorii ale cunoașterii și creației. Autorul lui *Eminescu sau Gânduri despre omul deplin al culturii românești* avusese totuși luciditatea și echilibrul de a pune această definiție sub semnul aspirației nestăvilite spre cunoaștere a poetului, și nu al cunoașterii comprehensive și superlative a tuturor domeniilor explorate de acesta, cu mintea lui genială. Semnificativ, un fragment din lucrarea citată: „Te uiți cum se luptă cu neștiința proprie omul acesta de la 18 ani până la 33 – căci atât i-a fost dat să fie stăpân pe gândurile sale (mai sunt gânduri și după 33 de ani, dar de cele mai multe ori deșarte); îi vezi vrednicia, zbuțumul, pragurile – și te înduioșezi. Cazi peste câteva cuvinte scrise în grecește. Scria frumos grecește, dar iată, rămăsese corijent la Blaj tocmai la limba greacă (probabil pentru că nu știuse câteva verbe neregulate). Germana o știa bine din tinerețe și îi plăcea adesea să pună în paralelă cuvinte românești și germane; dar mergând din manuscris în manuscris vezi lămurit și *ce nu știa* Eminescu. (...) Pe de altă parte, câte lucruri nu-i sunt necunoscute în materie de științe! (...) Câte îi rămân neștiute chiar în materie de cultură umanistă!” (NOICA, 2015, 116-117). O tendință iconodulă, obiectivată prin metafore, superlative și hiperbole, tradusă în abuzuri stilistice și excese de imagine, a marcat întreaga istorie a reprezentării poetului și a receptării operei sale, Eminescu fiind astfel situat în polul absolut al valorii și al geniului, intangibil, etern, la distanțe incomensurabile de restul muritorilor și de contingent. Prin înclinația publică spre hiperbolizare, Mitul Eminescu, născut firesc la întâlnirea cu un creator excepțional, a fost supramitizat. Pe această coordonată, receptarea lui Eminescu și-a continuat evoluția în direcția unei apologii construite lexical și stilistic, într-o enormă „beție de cuvinte” și de definiții metaforice excesive, uneori aberante, exprimate în cod poetic de diverși „oratori, retori și limbuți”. Această tendință a adus cu sine riscul limitării receptării poetului la enunțarea de fraze și formule encomiastice, creând iluzia cunoașterii operei, dar ținând la distanță publicul, sub fascinația definițiilor, de poezia eminesciană. În timp, procesul de hipermitizare a generat un fel de suprasaturație și rutină la nivelul imaginii publice, care nu a întârziat să genereze reacții, în special după 1990.

Demitizarea Poetului Național

În cursul activității sale literare și jurnalistice, ca redactor și apoi ca redactor-șef al ziarului conservator *Timpul*, Eminescu are și prieteni, dar și adversari literari ori politici. Adversitatea este fundamentată pe cauze estetice sau argumente ideologice, pe apartenența la grupări literare sau partide diferite ori, pur și simplu, pe motive care țin de natura umană, altfel spus pe invidia pe care unii i-o nutresc poetului. Între adversarii lui Eminescu se numără N. T. Orășanu (cel care îi explică numele prin particulele *Emin-secu*), Nicu Xenopol (fratele lui Alexandru Xenopol), Aron Densușianu, Grigore Gellianu, Alexandru Grama, Anghel Demetriescu. Unii dintre aceștia îi contestă valoarea literară în rânduri denigratoare publicate în gazetele vremii. Elocvent este modul cinic, de o rară cruzime, în care este anunțată căderea poetului de presa situată pe poziții ideologice adverse: „Dl Mihai Eminescu, redactorul ziarului «Timpul», a înnebunit. Dl Paleologu va lua direcțiunea sus-zisului ziar.”⁷ Un adversar redutabil al lui Eminescu este Alexandru Macedonski. Eminescu însuși se arată, în articolele din *Timpul*, necrușător cu poetul „Noșilor”, criticându-l și pe acesta, personaj incomod, intolerant și elitist, cu aere de aristocrat, animat de o vanitate exacerbată, prin care se auto-proclamă cel mai mare poet în viață și geniu al poeziei, criticându-i și poezia. Un exemplu semnificativ este următorul fragment al lui Eminescu, *Homer și Macedonski (Opere, vol. XV, Fragmentarium)*: „Dacă ar exista o înaintare absolută în omenire – un spor real de puteri – atunci Homer ar trebui să fi fost un măgar și Macedonski un geniu – pe când tocmai contrariul e adevărat.” Episodul culminant din această polemică dramatică îl constituie epigrama pe care Macedonski o publică în *Literatorul* în 1883, după ce Eminescu, în urma primei prăbușiri psihice, este internat în sanatoriul doctorului Șuțu: „Un X... pretins poet – acum / S-a dus pe cel mai jalnic drum... / L-aș plânge, dacă-n balamuc / Destinul său n-ar fi mai bun, / Căci până ieri a fost năuc / Și nu e azi decât nebun!”⁸ Epigrama, care se spune că ar fi fost scrisă de Teleor, autor obscur, colaborator la *Literatorul*, a stârnit, și în urma demersurilor pe frontul opiniei publice ale lui Grigore Ventura, o imensă revoltă la adresa prezumtivului autor, poetul rozelor. Raportând epigrama la anunțul mortuar din ziar, Călinescu, cel mai important biograf și exeget al poetului, care afirmă, totuși, paternitatea macedonskiană a înveninatei producții versificate, comentează: „Poate nu mai crudă fu nefericita și seaca epigramă a lui Al. Macedonski, care însă atrase autorului indignarea unanimă...” (CĂLINESCU, 2002, 197). Fapt notabil din punct de vedere etic pentru societatea timpului, epigrama în cauză a determinat punerea lui Macedonski la stâlpul infamiei, excluderea lui din circuitul literar și marginalizarea poetului în viața culturală și publică. Macedonski a trăit ca un proscris, la limita subzistenței, purtând toată viața stigmatul abominabilului gest comis sau numai atribuit.

La mijlocul secolului următor, receptarea lui Eminescu intră într-un con de umbră odată cu instalarea regimului comunist în România, în prima perioadă a acestuia, până în anii '60. Poetul cade victimă procesului de epurare a culturii române, prin care autorii neconvenabili ideologiei totalitare sunt eliminați din literatură și din școală. Printre ei, Arghezi, Blaga și mulți alții. Eminescu este și el „epurat”, iar din opera lui nu rămân valabile decât câteva creații: poemul *Împărat și Proletar* (redus la discursul proletarului), *Scrisoarea III* (fragmentar) și postuma *Viața*. Cel puțin așa stau lucrurile în 1950, la celebrarea centenarului nașterii poetului. Din perspectivă ideologică, *Împărat și Proletar* este poemul care convine regimului de inspirație sovietică prin sublinierea contradicțiilor dintre clase, prin exaltarea proletariatului și prin ideea luptei de clasă. În acest cadru istoric și dogmatic, mitul Eminescu se clatină. Autorul „Luceafărului” este chiar coborât de pe soclul de Poet Național. În locul lui este urcat A. Toma, un autor fără valoare, versificator mediocru, promotor al realismului socialist în literatura română, agreat de regimul politic și considerat, oficial, „urmașul lui Eminescu”. A. Toma devine academician în 1948, iar, în 1950, la 75 de ani de viață, este sărbătorit, cu fast, în Academia Română. Ironie a istoriei și a literaturii,

⁷ Gala Galaction, *Viața lui M. Eminescu*, Buc., Bibl. «Dimineța», nr. 12, 1924, apud G. Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu*, Editura Academiei Române, București, 2002, p. 228

⁸ Al. A. Macedonski, *Epigramă*, în *Literatorul*, 1883, p. 413, iulie, nr. 7, apud G. Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu*, Editura Academiei Române, București, 2002, p. 230

umilire cinică a „divinului critic” de către corifeii regimului, G. Călinescu, marele exeget și biograf al lui Eminescu, îi elogiază, în Aula Academiei, poezia „urmașului” acestuia. „Regimul” literar al lui Eminescu, la mijlocul anilor '50, nu este consecința vreunei crize a receptării ori a vreunei dezbateri estetice, ci rezultatul subordonării ideologice a literaturii și al epurării culturii, laolaltă cu instaurarea unei noi ordini culturale. Eminescu este, și el, o victimă a ideologiei comuniste, debitoare viziunii staliniste asupra literaturii și culturii, care adoptă drept instrument de educare estetică și de manipulare a maselor realismul socialist. După depășirea fazei dogmatice a regimului comunist, poetul este reabilitat, reintrodus treptat în programele și manualele școlare și repus pe soclul său de Poet Național. Odată cu ascensiunea naționalismului comunist din deceniile următoare, Mitul Eminescu ia un nou avânt în conștiința literaturii române și a publicului, cu toate exagerările, abuzurile stilistice și poncifele estetice. La începutul anilor '80, odată cu editarea volumului IX din *Opere*, Eminescu este acuzat de fascism, legionarism, huliganism și antisemitism, prin referire la textele lui jurnalistice.

În anii '90, este declanșat în spațiul culturii românești un proces al revizuirilor estetice, care pune în discuție valoarea și poziția unora dintre scriitorii emblematici ai literaturii române. Între aceștia, Arghezi, Sadoveanu, Camil Petrescu, Mircea Eliade, Constantin Noica, Ion Caraion etc. În actul critic sunt implicate nu numai criteriile estetice, ci și judecăți de ordin etic și istoric. Sensul procesului îl constituie ideea că, periodic, valorile culturii trebuie supuse unui examen estetic pentru a se verifica valabilitatea și rezistența judecăților consacrate și în ce măsură timpul și evoluțiile de la nivelul literaturii influențează procesul receptării critice. Reevaluarea autorilor de marcă ai literaturii noastre antrenează tendința de relativizare axiologică și estetică a operei acestora și de schimbare a ierarhiilor literare.

Ca figură iconică a culturii și spiritualității românești, Eminescu este, și el, inclus în procesul rejudecării estetice și istorice. Sunt reiterate, la noi intensități, acuzații de naționalism și protolegionarism la adresa poetului. Un atac de o surprinzătoare agresivitate vine chiar din direcția unui exeget al lui, care a avut o importantă contribuție în revelarea valorii poeziei eminesciene postume, Ion Negoitescu. Într-un interviu din 1991, criticul îl supune pe Eminescu unei judecăți nemiloase cu privire la ideile lui politice, calificându-l în termeni de o violență fără precedent: „un om politic execrabil (...), un protolegionar, ideile lui stau la baza ideilor politice ale lui Cuza, Nae Ionescu, Codreanu, Sima.”⁹ Poetul devine un „caz” al culturii românești la sfârșit de secol și de mileniu, prin „dosarul” pe care i-l deschide revista *Dilema*, numărul 265 (27 februarie-5 martie 1998). Numărul în cauză își propune să examineze mitul Eminescu prin grila unor abordări ieșite din tiparele exegezei și receptării eminesciene, „transparente” și demitizante. Urmărind să spună, în sfârșit, „adevărul” despre Eminescu, publicația întreprinde, cel puțin la nivelul intenției, un exercițiu de „sinceritate” cu privire la poet, în „cercul strâmt” al receptării subiective, eliberate de poncife estetice. În primă instanță, autorii doresc să atragă atenția asupra lui Eminescu într-un mod șocant, să provoace, prin poziții extreme, nonconformiste și detabuizante, un cutremur în spațiul culturii și al opiniei publice. Intenția lor pare a fi aceea de a clătina statuia lui Eminescu, de a-i verifica rezistența la seisme estetice și biografice, de a o dărâma chiar, în ultimă instanță, pronunțându-se fiecare în limitele hermeneutice ale propriei percepții culturale, axiologice și estetice. Atrag atenția, în cadrul acestui demers publicistic, o serie de opinii emise de autorii implicați. Între ele, pot fi citate: „Poezia lui Eminescu nu mă încânta, de fapt ea nici nu exista pentru mine, decât cel mult ca obligativitate școlară – era, deci, lipsită de substanță. La rândul lui, poetul însuși era ceva inert și ridicol, ca o statuie goală pe dinăuntru și cu dangăt spart.” (C. P. Bădescu – coordonatorul numărului); „...poezia lui Mihai Eminescu mă lasă rece. Mai rece decât poezia predecesorilor săi înșirați în *Epigonii*. Nu cred că Eminescu este poetul nostru național și universal.” (Răzvan Rădulescu); un alt autor (Mircea Cărtărescu) scoate în evidență câteva particularități ale poetului: numit Titi de Veronica, păros, cu platfus la ambele picioare, nebărbierit, cu dinții galbeni, neîngrijit

⁹ Apud Eugen Simion, *Maladia lui Eminescu și maladiile imaginare ale eminescologilor*, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2015, p. 7

și cu haine murdare, cu răs zgomotos, suferind de psihoză maniaco-depresivă, chinuit de ulceratii, răvășit de crize violente; cu referire la statuia lui Eminescu din fața Ateneului Român, alt participant la discuție opinează: „Mă întreb cum să nu râzi în fața unui Eminescu nud și cum să nu-ți închipui instantaneu figurile altor scriitori în aceeași ipostază.”; de vreme ce „în imaginarul cultural românesc, el a fost de mult asimilat cu Iisus”, Eminescu nu stârnește râsul, fiind ca „un Hristos, un întemeietor de religie care să stea în istoria literaturii române ca un fermoar, împărțind-o și, în același timp, sudându-i acesteia cele două părți echivalente cu *Vechiul Testament* și *Noul Testament*.” (T. O. Bobe); „Atâta vreme cât Eminescu va fi obiect de cult, sensibilitatea culturală românească va fi una provincială, plictisitoare și vetustă. Eminescologii o vor muzeifica, iar școlarii o vor silabisi.”, spune un alt participant (Cristian Preda), care adaugă: „Eminescu trebuie contestat și demitizat, dar nu pentru rudimentele sale de gândire politică. Din acest punct de vedere, el este realmente nul. Nu ai obiect.”

Demersul revistei *Dilema* este, în sine, un episod semnificativ în cadrul procesului receptării eminesciene actuale. Într-o primă instanță, el pune problema receptării poetului în contemporaneitatea imediată, ceea ce, ca principiu, poate fi util în dialectica procesului și actualizarea imaginii în raport cu evoluțiile și exigențele estetice. Pe fond, însă, nu reușește să întreprindă o dezbatere autentică, cu argumente estetice substanțiale și credibile, cu interpretări demne de atenție în cadrul eminescologiei. Pozițiile expuse de participanții la întreprinderea publicistică sunt păreri în limitele subiectivității și receptării personale ale emitenților. Prin textele publicate, procesul intentat lui Eminescu nu se dovedește decât un act de apostazie fără substanță, un gest iconoclast și teribilist, cu sens nihilist. În definitiv, fiecare, scriitor sau nu, are dreptul la propria opinie cu privire la Eminescu. Faptul că pe unul poezia lui Eminescu „îl lasă rece”, iar altul nu crede că Eminescu este poetul nostru național și universal, faptul că pentru cineva detaliile fizice și fiziologice sunt importante în judecarea poetului ori că pentru altcineva el este nul ca gânditor politic, toate acestea nu afectează cu nimic poziția estetică a poetului în cadrul literaturii și culturii românești. Importanța demersului publicistic a fost supralicitată, iar reacția publică la exercițiul negator al *Dilemei*, o provocare în esența lui, supradimensionată, deși justificată. Numărul din *Dilema*, departe de a demola statuia poetului și de a arunca în aer Mitul Eminescu, nu a reușit decât să stârnească un uriaș scandal de presă și revoltă în lumea literară. Resorturile reacției conduc nu la o atitudine de conservatorism al receptării în limitele procustiene ale mitului, ci la bunul-simț al argumentului estetic și axiologic pe care se cere fundamentată orice poziție critică.

Semnificativ în dezbaterea creată în jurul „Cazului Eminescu” este și un text semnat de H. R. Patapievici, *Inactualitatea lui Eminescu în anul Caragiale*, apărut în anul 2002, în revista *Flacăra*, nr. 1-2, un text cu o receptare ciudată și un destin dramatic. Articolul, care, la rândul lui, a generat un imens scandal public, vorbește de „inactualitatea lui Eminescu” din perspectiva culturii române de azi și a tinerilor care vor să-și facă un nume prin alinierea la evoluțiile din culturile occidentale. Înțeles corect, articolul face o analiză a receptării poetului în datele mentalității culturale de azi, constituind, în fapt, o critică a atitudinii, oportuniste în esența ei, de respingerea a valorilor culturii românești și de sincronizare, cu orice chip, mimetică și superficială, cu valorile, modelele și tendințele din alte spații culturale. Repus în cadrul receptării juste, în conformitate cu intențiile auctoriale, textul operează cu câteva idei care exprimă o mentalitate în expansiune la nivelul culturii românești de azi. Ele reprezintă tot atâtea avertismente și semnale de alarmă în raport cu receptarea poetului, periclitată nu prin argumente de substanță, ci prin judecăți inconsistente și conjuncturale. Iată câteva fragmente din textul lui Patapievici: „Eminescu nu mai e la modă deoarece nu mai dă bine.”; „înțelegem amploarea prăbușirii cotei lui Eminescu la bursa valorilor proclamate la lumina zilei”; „în timp ce Caragiale pare a nu avea nici un cusur, de Eminescu am început să ne jenăm”; „Pentru noua tablă de valori acceptate, Caragiale a fost găsit politic corect, în timp ce punerea lui Eminescu la patul lui Procust al noului canon importat din țările progresiste a arătat fără dubiu că fostul poet național al României clasice e politic incorect”; „ca poet național, Eminescu nu mai poate supraviețui, deoarece noi ieșim azi din zodia naționalului.”; „Profund el nu mai poate fi considerat, deoarece categoria profundului, nefiind

postmodernă, nu mai e prizată de intelectualii progresiști.”; „Din punct de vedere politic, Eminescu pare a fi irecuperabil.”, „Eminescu nu ne mai poate apărea decât ca exasperant de învechit”; „Pentru nevoia de chip nou a tinerilor care în cultura română de azi doresc să-și facă un nume bine văzut afară, Eminescu joacă rolul cadavrului din debara.”

Recuperări literare și biografice

Dincolo de pendularea între mitizare și demitizare, într-o epocă în care se părea că resursele domeniului sunt consumate, eminescologia a înregistrat și progrese notabile. Primul îl constituie tipărirea Caietelor lui Eminescu, visul mai vechi al lui Noica și al predecesorilor săi (au existat mai multe tentative, soldate cu eșecuri), un act de importanță excepțională pentru cultura românească, realizat sub autoritatea Academiei Române și sub coordonarea academicianului Eugen Simion. În 1902, Titu Maiorescu donează Academiei Române lăzile cu manuscrise pe care i le încredințase Eminescu. Într-o scrisoare (25 ianuarie 1902) către înaltul for de cultură și știință, mentorul *Junimii* își argumentează astfel gestul: „De la Mihail Eminescu posed, datorite mie de dânsul în diverse ocaziuni, multe manuscrise, parte poezii publicate, parte încercări, fragmente și variante de poezii nepublicate, parte studii, traduceri și articole în proză. Toate aceste manuscrise, așa cum se află: în cărți cartonate, în caiete cusute și în foi volante, vi le trimit alăturat și le dăruiesc, la rândul meu, Academiei Române, pentru a servi celor ce se vor ocupa în viitor cu cercetări mai amănunțite asupra vieții și activității marelui nostru poet.” Cercetarea ulterioară a manuscriselor (46 de volume, însumând circa 14.000 de file) și descoperirea postumelor au luminat părți necunoscute ale universului eminescian și au revelat un alt chip al poetului și al poeziei sale. Tipărirea caietelor lui Eminescu reprezintă, de aceea, un moment de importanță majoră în destinul operei sale. Laboratorul de idei eminescian își deschide astfel larg ușile către cercetători, exegeți și cititori, care pot pătrunde astfel în universul gândirii și creației poetului. Pentru Noica, manuscrisele lui Eminescu reprezintă „un miracol al culturii românești” (NOICA, 2014, 22), „un spectacol extraordinar pe care ți-l dă o conștiință de cultură deschisă către tot” (idem, 23). La nivelul culturii universale, caietele lui Eminescu, „un document atât de impresionant și complet”, ar putea avea un unic corespondent în caietele lui Leonardo (idem, 23). Din caietele eminesciene, prinde contur chipul unui *uomo universale*, care aspiră spre tot, spre întreg, prin cunoaștere: Eminescu (idem, 115). Prin cele 38 de volume tipărite între anii 2004-2009, care reproduc prin facsimilare manuscrisele, cultura românească recuperează integral moștenirea eminesciană, iar eminescologia intră într-o nouă epocă.

Biografia poetului reprezintă, în continuare, un domeniu care continuă să fie explorat, în unele cazuri cu mijloace empirice, iar în altele cu instrumente științifice. O temă actuală pentru mulți, prin faptul că rămâne învăluită într-un halou de obscuritate, este moartea lui Eminescu. A luat amploare în aria eminescologiei o teorie cu privire la prăbușirea psihică și moartea poetului bazată pe teza că acesta ar fi fost victima unei conspirații politice. Conform teoriei conspiraționiste, Eminescu, gazetar incomod, care deranja lumea politică, antrenată în jocuri duplicitare, manevre și aranjamente, prin critica pe care o exercita în paginile ziarului *Timpul*, care, mai mult decât atât, milita pentru emanciparea românilor ardeleni de sub tirania austro-ungară și pentru unirea Transilvaniei cu România, ar fi fost redus la tăcere de serviciile secrete austriece în complicitate cu politicieni români. În scenariul avansat de această teză, Eminescu ar fi fost otrăvit intenționat cu mercur, sub pretextul tratării sifilisului, ceea ce i-a provocat, în cele din urmă, moartea. Un rol nefast în această monstruoasă conspirație, l-ar fi jucat, conform partizanilor teoriei, însuși Maiorescu, complice la eliminarea poetului. Reacțiile la această ipoteză în expansiune printre amatorii de senzațional în istoria literaturii, dar și printre unii cercetători nu au întârziat să apară. Criticul Eugen Simion amendează undeva teoria conspiraționistă, acuzându-i, retoric, cu sarcasm reținut, enormitatea și absurditatea: „Descoperim, acum, că ireproșabilul, olimpiantul, demnul Maiorescu, acela care, la moartea poetului, scrisese o frază memorabilă despre posteritatea lui lirică (...)”¹⁰, Maiorescu, citim prin unele comentarii critice recente, n-ar fi ce se crede, ci altceva, și

¹⁰ V. supra

anume: un individ egoist, gelos și duplicitar, șeful unei monstruoase cabale, omul serviciilor secrete austriece, în fine, vestea cea rea pe care ne-o dau acești cronicari ai moravurilor românești este că Maiorescu a participat activ la eliminarea din spațiul public și chiar la asasinarea incomodului gazetar de la *Timpul*.” (SIMION, 2015, 8).

Cercetarea biografiei eminesciene a înregistrat un important pas înainte printr-un proiect cultural și științific inițiat și coordonat de academicianul Eugen Simion, prin Fundația Națională pentru Știință și Artă. Criticul a readus în dezbatere boala și moartea poetului și, în încercarea de a descoperi adevărul biografic, a supus această temă unei analize științifice complexe, multi- și interdisciplinare, prin convocarea unor autorități din domeniul științelor medicale. Concluziile cercetării de specialitate au fost strânse într-o lucrare care reprezintă, astăzi, cel mai solid document științific și medical cu privire la bolile de care a suferit poetul și la cauzele morții sale, volumul *Maladia lui Eminescu și maladiile imaginare ale eminescologilor* (Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2015). În ceea ce privește boala poetului, s-a impus la nivelul istoriei literare ideea, promovată de G. Călinescu în *Viața lui Mihai Eminescu*, conform căreia marele poet ar fi suferit de sifilis, boală care a antrenat o întregă patologie a degradării și un proces de degenerescență progresivă. Susținută de prestigiul criticului și bazată pe interpretări medicale eronate din perioada bolii și morții poetului, teoria suferinței luetice s-a impus ca adevăr ultim și oficial.

Analiza științifică întreprinsă sub auspiciile Fundației Naționale pentru Știință și Artă a stabilit un diagnostic final, fundamentat pe întreaga literatură de până acum cu privire la boala și moartea lui Eminescu și pe științele medicale de astăzi. Eminescu nu a suferit de sifilis, ci de „tulburare afectivă bipolară tip I, cu episoade maniacale acute cu factori psihotici congruenți cu dispoziția, alternate cu perioade subclinice depresive și cu remisiuni (parțiale) interfazice.” (Prof. dr. Dan Prelipceanu, *Eminescu și boala sa psihică. Argumente din perspectiva psihiatriei actuale*, SIMION, 2015, 98). Tratamentul cu mercur, administrat pentru presupusa infecție luetică, a dus la intoxicarea hidrargirică progresivă a poetului, la agravarea condiției psihice și a stării lui generale până la degradarea ireversibilă a acesteia și la moarte. Iată o concluzie de specialitate, lipsită de echivoc: „În privința marelui nostru poet Mihai Eminescu, datele deținute, fundamentate pe documente, mărturii, scrisori, date clinice, date anatomo-patologice (autopsia), pledează neîndoiește pentru o patologie afectivă, un sindrom maniaco-depresiv. Erorile de diagnostic și implicit tratamentul cu mercur de lungă durată, pentru un presupus lues, au supraadăugat sindromului maniaco-depresiv o componentă neurotoxică cu o agravare a depresiei și apariția altor simptome psihice, neurologice și organice. Toate acestea au dus la deteriorarea gravă a stării de sănătate a marelui poet grăbindu-i sfârșitul.” (Acad. Victor A. Voicu, *A contribuit intoxicația iatrogenă cu mercur la patografia lui Eminescu?*, SIMION, 2015, 71).

O receptare între extreme. Întoarcerea la operă

Încă din timpul vieții poetului, s-a creat un Mit Eminescu, care a crescut în postumitate și s-a perpetuat până astăzi, sub auspiciile unor sintagme precum: „Poetul Național” (G. Călinescu), „Expresia integrală a sufletului românesc” (N. Iorga), „Omul deplin al culturii românești” (C. Noica) etc. Tot din timpul vieții sale, în anii de suferință și întunecare, poetul a fost și denigrat. Semnificativă este celebra epigramă atribuită lui însuși Macedonski: „Un X, pretins poet, acum...” Această receptare oscilatorie între poli opuși a continuat de-a lungul celor peste 25 de lustri de la moartea poetului. Nu este neobișnuit pentru un geniu de dimensiuni universale, în special într-o lume dominată de „mititei” veleitari și veninoși. Dar receptarea poetului se polarizează, ca tendință, în moduri radicale, sub imperiul unui pathos fie apologetic, fie nihilist. Eminescu este, pe de o parte, mitizat, idealizat, adulat, sanctificat, pe de alta, demitizat, denigrat, demolat, negat, desființat. Într-un joc dialectic, mitizarea determină demitizarea, exaltarea elogioasă, devenită rutină, generează negarea. Ambele tipuri de înțelegere și poziționare sunt abordări extreme: prima determină situarea poetului într-un câmp al receptării apologetice și reducerea lui la o serie de definiții superlative; cea de-a doua, în numele necesității relecturii și revizuirii, exprimă un alt tip de

extremism, nihilist și demolator. Este o abordare schizoidă, care, în definitiv, trădează dificultatea posterității de a se apropia de poet în tăcere, cu o privire nouă, proaspătă, necoruptă de efuziuni patetice și neotrăvită de veninul denigrării și al negării sub stindardul reevaluării și al europenismului. Pe poet trebuie să-l privim, fără patimă și fără ură, dincolo de sintagme idolatre și de accese iconoclaste, printr-o prismă estetică și axiologică, în raport cu valorile și canonul estetic ale timpului lui, și nu din perspectiva valorilor ori pseudo-valorilor de azi. Trebuie să-i citim și să-i recitim opera, cu luciditate, competență și bună-credință, fără închistare în marote encomiastice ori în priviri obtuze, radicale și extremiste.

Bibliografie

- ARGHEZI, Tudor, *Tablete de cronicar*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1960
- ARGHEZI, Tudor, *Scrieri*, vol. 33, Editura Minerva, București, 1983
- CĂLINESCU, G., *Viața lui Mihai Eminescu*, Editura Academiei Române, București, 2002
- CĂLINESCU, G., *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. 1-4, Editura Minerva, București, 1985
- CĂLINESCU, G., *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1941
- CIORAN, Emil, *Schimbarea la față a României*, Editura Humanitas, București, 1993
- CIORAN, Emil, *Ispita de a exista*, Editura Humanitas, București, 1992
- CIORAN, Emil, *Scrisori către cei de-acasă*, Editura Humanitas, București, 2014
- DEL CONTE, Rosa, *Mihai Eminescu o dell'Assoluto*, Società Tipografica Editrice Modenese, 1961
- DEL CONTE, Rosa, *Eminescu sau despre Absolut*, Ediția a II-a, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2003
- IORGA, NICOLAE, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, Editura Minerva, București, 1988
- MAIORESCU, TITU, *Opere. I Critice*, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Univers Enciclopedic, București, 2005
- MANOLESCU, NICOLAE, *O istorie critică a literaturii române*, Editura Paralela 45, Pitești, 2009
- NOICA, CONSTANTIN, *Eminescu sau Gânduri despre omul deplin al culturii românești*, Editura Humanitas, București, 2014
- SIMION, EUGEN (coordonator), *Maladia lui Eminescu și maladiile imaginare ale eminescologilor*, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2015
- ȚUȚEA, Petre, *322 de vorbe memorabile ale lui Petre Țuțea*, Editura Humanitas, București, 2009

